

A VÉGVÁRI KATONASÁG HELYTÁLLÁSÁNAK ESZMEI ALAPJA A XVI. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN

A polgári történetírás szerint a végvárak voltak azok a helyek, „ahol a megrázkódtatott ország szétszakadozott népessége egymásra talált a közös munkában. A nemrég még harcban álló osztályok itt egyesültek az ország védelmében, a legelőkelőbb főurak fiai egy táborban a köz-nemessel, mesteremberrel, sőt a paraszti sorból kikerült vitézlő legénynyel”.¹ Takáts Sándor azt írja, hogy „a végházakban a különféle osztályokból egyetlen s egységes rend lesz; a vitézlő rend. A vitézség minden jobbágnak megszerzi a nemességet, s így ez a vitézség az, ami az osztálykülönbségeket megszünteti”.² Szekfű Gyula is azt bizonygatja, hogy „a magyar katonaság vezetőivel és vezéreivel lelki egységben élt, s ez a lelki egység a nagybirtokos személyétől kezdve főszolgáin át egész az utolsó lovas legényig harmonikusan kiteljesedése lőn történetünknek, szinte páratlan fejleménye, amikor a társadalmi szakadékok mintha maguktól betemetődtek volna”.³

A polgári történészek az ellentétes érdekű osztályok — nemesség és parasztság — időleges és korlátozott összefogását a török hódítókkal szemben eltúlozták és megfosztották konkrét osztálytartalmától. Magyarország minden osztályát — szerintük — „...először a végbeli rendszer egyesítette”.⁴ Az osztályok viszonyát az osztálytársadalmakban — mint ismeretes — nem az állandó érdekközösség, hanem az

1 Acsády Ignác: Végváraink és költségeik a XVI. és XVII. században. Hadtörténelmi Közlemények (továbbiakban: HK), 1888. 267. o. Acsády ebben a munkájában azt írja, hogy „itt nyert kifejezést a nemzet összes osztályainak solidaritása és összetartozandósága ama közös veszély elleni védelemben, amely mindnyájukat fenyegette”. (i. m. 85. o.)

2 Takáts Sándor: A török–magyar bajviadalok. Budapest, 1913. 8., 11. o.; Uo.: Régi magyar kapitányok és generálisok. Második bővített kiadás. Genius kiadás, Budapest, é. n. 61. o. „S a különböző osztályokból a vitézség egylelkű rendet: a vitézlő rendet teremti”. Szegő Pál: Végváraink szervezete a török betelepülésétől a tizenöt éves háború kezdetéig (1541–1593). Művelődéstörténeti értekezések 57. szám, Budapest, 1911. 47. o. „Magyarország minden osztályát — írja Szegő — először a végbeli rendszer egyesítette”.

3 Hóman Bálint–Szekfű Gyula: Magyar történet. Hetedik kiadás, Budapest, 1943. 222. o.; Benda Kálmán: A magyar nemzeti hivatástudat története (A XV–XVII. században). Budapest, 1937. 39. o. „Egy egységként állanak szemben végig a pogány ellenséggel felvidéki és erdélyi magyar, katolikus és protestáns, a nagyúr és hajdúja...”

4 Szegő Pál: i. m. Budapest, 1911. 47. o.

állandó érdekellentét jellemzi.⁵ A török támadás — a polgári történések véleményével ellentétben — nem „forrasztotta össze a nemzetet”, és nem teremtette meg „a várfalak mögött felépülő társadalmi békét”,⁶ „hol nagyúr és szegény hajdú meleg szeretettel húzódnak egymáshoz”.⁷

Átmeneti együttműködés azonban létrejöhett elsősorban a török által elfoglalt területekről kiszorult és sokszor földönfutóvá vált nemesek és a jobbágyság vagy a végvári katonaság egyes csoportjai között. Ezek a deklasszálódott kisnemesek együtt éltek és harcoltak a katonának állt jobbágyokkal, hol mint tisztek, hol mint rang nélküli katonák.⁸ Buda elfoglalása után lassan eszmélni kezdett a nemesség, s valamelyes összefogás kezdett kialakulni az uralkodó osztály egyes tagjai részéről a török veszély feltartóztatására.⁹

A nemes és nem-nemes végbelit meglehetősen közel hozta egymáshoz az egyforma körülmények közt eltöltött katonai szolgálat.¹⁰ A végvári katonaságot a közös élmények és megpróbáltatások bizonyos egységbe (communitas, coetus) kovácsolták; közösen választották elöljáróikat, közösen részesedtek a zsákmányból. A szegénylegényeknek alig volt betevő falatjuk, mégis, zsoldjukat is készek voltak felajánlani rablásba esett bajtársuk kiváltására.¹¹ Amikor Czakó Ambrus veszprémi huszárkapitány török fogságba esett, a pápai gyalogosok — amint maguk írták — nem nézhették szenvedését, zsoldjukat ajánlották fel kiváltására.¹²

Körükben olyan testületi szellem, politikai tudat formálódott ki, amelynek tartalma egyre bővült, és egyre határozottabb formákat öltött. Nemesi származású tisztjeikkel szemben gyakran juttatták érvényre akaratukat, a földesuraknak pedig nem adták ki a közójük állott jobbágyokat.¹³

Csakis így jöhetett létre Eger vár 1552. évi védelmében az az „egység”, ami — Tinódi Sebestyén szerint — a védőkben, a legénységben és a várba bejött parasztokban olyan nagy örömet és bizakodást kel-

5 Vö. *Molnár Erik*: A nemzeti kérdéshez. Válogatott tanulmányok. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1969. 401. o.

6 *Szegő Pál*: i. m. Budapest, 1911. 4. o.; *Hóman Bálint—Szekfű Gyula*: i. m. III. Budapest, 1943. 224. l.

7 *Hóman Bálint—Szekfű Gyula*: i. m. III. Budapest, 1943. 223. o.

8 Vö. *Nemeskürty István*: Elfelejtett évtized 1542—1552.: Tíz esztendő magyar krónikája. Magvető Kiadó, Budapest, 1974. 114. o.

9 *Pach Zsigmond Pál*: A „haza” fogalma az osztálytársadalmakban. Századok (továbbiakban: Sz.), 1962. 393—399. o.; *Molnár Erik*: Válogatott tanulmányok. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1969. 412. o.; *Spáczay Hedvig*: Javaslatok magyar területek elleni török támadások megszervezéséhez. HK 1969. 4. sz. 701. o.; *Nagy László*: Bethlen Gábor a független Magyarországért. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1969. 471. o.

10 *Szegő Pál*: i. m. Budapest, 1911. 157. o.

11 *Takáts Sándor*: Bajvívó magyarok. Ifjúsági Könyvkiadó, Budapest, é. n. 22. o. Az igazi szegénylegények. *H. Balázs Éva—Makkai László* (szerk.): Magyarország története 1526—1790. A késői feudalizmus korszaka. Egyetemi tankönyv. Tankönyvkiadó, Budapest, 1962. 31. o.

12 *Takáts Sándor*: Bajvívó magyarok. Ifjúsági Könyvkiadó, Budapest, é. n. 22. o.; *Ua.*: Szegény magyarok, Budapest, é. n. 28. o.

13 *Ruzsás Lajos*: A törökellenes honvédő harc a XVI—XVII. században. MTA Filozófiai és Történettudományi Osztályának Közleménye XV (1967.), 4. sz. 319. o.

tett.¹⁴ A védők „...nem sok népben, álgjukba, sok élésbe, sem a magyar urak segéllésébe..., hanem a köztük [lévő] nagy egyességbe” bíztak.

A nemesség és a végvári katonaság közti társadalmi feszültség átmenetileg a török elleni védekezés közös ügyének, érdekének rendelődött alá.¹⁵ Így valósult meg — kicsiben és elszigetelten — a „nemzeti” egység gondolata: kismesek, jobbágyok, kézművesek gyülekezetében, harci közösségében.¹⁶

A végvári katonák és jobbágyok együttes részvétele a nemesekkel a török elleni harcokban azonban nem jelentette a feudális és antif feudális erők valamilyen egymásra találását.¹⁷ Az ellentétes osztályok átmeneti érdekközösségét az osztályok alapvető érdekellentéte előbb-utóbb szükségszerűen újból szétrobbantotta.¹⁸ Amikor a birtokosok átadták váraikat a királynak, a várhoz tartozó falvakat, váruradalmakat is át kellett engedniök, mert ezeknek a jövedelme szolgált a katonaság eltartására. De a vitézek hamarosan saját birtokként igényelték a várkörnyéki gazdaságokat. Csakhogy ezekre a főurak is számot tartottak.¹⁹ A várbeli katonák panaszkodtak az urak nemtörődömsége, az udvar közönye, a fizetatlenség miatt, sőt nem egy esetben fel is lázadtak.²⁰

A török hódítók ellen küzdő nép vállalta a harcot az idegen betolakodók ellen, ugyanakkor a harcban szabadságát, társadalmi helyzetének megjavítását is kereste.²¹

Az osztályküzdelmet a hajdúság megjelenésével az alapvető jobbágy—földesúri ellentétén túl új vonás is gazdagította. A hajdúk már nem csupán a különböző földesúri szolgáltatások mérséklésére törekedtek, hanem katonaszabadságot szerezve, a jobbágyi függés összes tartozékát szerették volna levetni magukról.²²

A függetlenségi küzdelmekkel kapcsolatban jogosan vetette fel Pach Zsigmond Pál, hogy „...nem tettük komoly vizsgálat tárgyává a népi-paraszti elemek, a katonáskodó rétegek ideológiáját, tudattartalmait;

14 Soós Imre—Szántó Imre: Eger vár védelme 1552-ben. Művelt Nép Könyviadó, Budapest, 1952. 91—92. o.; Szántó Imre: Eger vár védelme 1552-ben. Kiadja: Eger Városi Tanácsa, 1971. 188. o.

15 Szűts Jenő: A nemzet historikumja és a történetiszemlélet nemzeti látószöge (hozzászólás egy vitához). Értekezések a történeti tudományok köréből 51. sz. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1970. 92. o.

16 Vö. Szalai Sándor: Gárdonyi műhelyében. Magvető, Budapest, 1970. 142. o.

17 Vö. Klaniczay Tibor: Reneszánsz és barokk. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1961. 68. o.

18 Pach Zsigmond Pál: A magyar történettudomány 25 éve. Csatári Dániel (szerk.): A magyar és a román történettudomány negyedszázados fejlődése. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1974. 23. o.

19 N. Kiss István: Megjegyzések a végvári harcok ideológiájának kérdéséhez. Sz. 1963. I. sz. 66—68. o.

20 Molnár Imre (szerk): Szigetvári várkapitányok levelezése 1550—1561. A Szigetvári Várbaráti Kör kiadása, 1971. 44—45. o.

21 Sinkovics István: Végvári harcok. Magyar Történetész Kongresszus 1953. június 6—13. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1954. 58. o.

22 Vö. Rácz István: A hajdúk a XVII. században. Acta Universitatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth nominatae, Series Historica VIII. Debrecen, 1969. 142—159., 160—190. o.

nem tettük mérlegre az eszmevilágukban jelentkező haza- és nemzetfogalmat... ”²³

A török hódító háborúk és a török uralom nagy veszélyt jelentettek Magyarország népeinek további fejlődésére. Egyrészt katonai és politikai alávetéssel fenyegették, másrészt idegen vallásuk, gyökeresen más gazdasági és társadalmi berendezkedésük kihívást jelentett a keresztény lakosság számára. Éppen ezért a török elleni küzdelemben összefonódott egymással az ország népeinek önvédelmi harca az európai keresztény-feudális rend védelmével.²⁴

A török állam lényegéhez hozzátartozott a folytonos rablás, új és új területek kifosztására irányuló törekvés.²⁵ Falvak kirablása, felégetése, az arra alkalmas emberek rabszolgavásárra hurcolása napirenden volt.²⁶

A szörnyű kínzatos vagy a falvak felégetése sem volt annyira ijesztő a jobbágy számára, mint az a gondolat, hogy magát, feleségét és gyermekeit, mint a barmot hajtja a török a rabszolgapiacra.²⁷ „Elképzelheti szentséged — írja Oláh Miklós VII. Kelemen pápához —, hogy micsoda jajkiáltásokat küldenek az ég felé, mennyi könnyet ontanak, mikor a török zsarnok a németeket és a magyarokat, férfiakat, anyákat, hajadonokat, özvegyeket, fiatalasszonyokat hátrakötött kézzel büntetlenül hajtja síralmas rabságra, s nógatja, kényszeríti és rászorítja őket arra, hogy határtalanul ocsmány fennhatósága alatt kénye-kedve szerint rendelkezésére álljanak minden elképzelhető rabszolgamunkában, sőt fajtalanokodásban is”.²⁸

A hadjáratok után kivonuló seregekkel a rabságba hurcoltak ezrei

²³ *Pach Zsigmond Pál* (elő- és utószavával): *Vita a magyarországi osztályküzdelmekről és függetlenségi harcokról*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1965. 426–427. o.

²⁴ *Vö. Barta Gábor—Fekete Nagy Antal*: *Parasztháború 1514-ben*. Gondolat, Budapest, 1973. 12. o.

²⁵ *Salamon Ferenc*: *Magyarország a török hódítás korában*. Második kiadás, Budapest, 1886. 127. o.; *Acsády Ignác*: *Magyarország három részre oszlásának története, Szilágyi Sándor* (szerk.): *A magyar nemzet története*. V. Budapest, 1897. 284. o.; *Osztern Salamon Pál*: *A „szent háború” (dsihad) a mohammedán jog szempontjából* (Egy fejezet az iszlám államtanából). Történeti Szemle, 1916. 185–228. o.

²⁶ *Katona, Stephanus*: *Historia Critica Regum Hungariae*. Tom. III. Buda, 1798. 211. o. I. Ferdinánd követsége a lengyel királyhoz, 1552. „... pecora ab eis abigi; bona civium diripi; incendiis publica et privata aedificia absumi; quae omnia per se sunt acerbissima; sed utriusque sexus homines vel ferro crudeliter concidi, vel horrendis aliis suppliciis affici, puellas et matronas ad stuprum rapi; parvos pueros a complexu parentum avelli...”; *Schesaeus, Christianus*: *Ruinae Pannonicae*. Lib. IV. Kiadta: Eder, Carolus: *Scriptores Rerum Transilvanarum*. I. Szeben, 1797. 173. o., 80–83. verssor: „Ac multas Teucrum rabies absorperit urbes. — Et procul exsilio damnatos ire colonos — Iusserit a patria, et plus quam servilia collo — Vincita pati matres, puerosque coegit inermes”; V. *Kovács Sándor*: *Magyar humanisták levelei*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1971. 626–627. o. Oláh Miklós Erazmushoz. Augsburg, 1530. okt. 13.; *Bunyitay Vince—Rapaics Rajmund—Karácsonyi János*: *Egyháztörténelmi emlékek a magyarországi hitújítás korából*. II. (1530–1534). Budapest, 1904. 62–63. o.

²⁷ *Salamon Ferenc*: i. m. Budapest, 1886. 115. o.; *Frangepán Ferenc 1537. január 24-én írja Ferdinánd királynak*: „... Mióta olasz földről visszatértem, mint igaz szóból értettem, a török Szlavónia, Valkó, Pozsega lakóiból negyvenezernél többet ölt meg, hurcolt fogságba”. Lásd: *Sörös Pongrác*: *Frangepán Ferenc*. Sz 1917. 462–463. o.

²⁸ *V. Kovács Sándor*: i. m. Budapest, 1971. 615. o. Oláh Miklós VII. Kelemen pápához. Linz, 1530. febr. 15.

lépték át az ország déli határát.²⁹ De a magyar végvárak között és a mögöttük levő területekről emberek elhajtása, gyermekek eltolvajlása a béke évtizedeiben sem szűnt meg. Családok, községek roppant sokat fizettek a töröknek az elfogottak kiváltására.³⁰

A török végvári portyázás és rabvadászat területe a végvárak vonala előtt, a tengerparttól Szabolcs—Borsod megyéig félkörívben húzódott a török uralom alatt álló terület körül, s nemegyszer még az északi országhatár mentén fekvő megyéig, Trencsénig, Szepesig is feljutottak.³¹

Szegő Pál írja „Az ország szívében, állandó lakásra betelepelve, egy fanatikus ellenség áll, mellyel megalkudni, kiegyezni nem lehet, s amely sohasem mond le a pusztításról és rablásról, amíg erővel győzi”.³² Azóta is sokakban felmerül a kétség és a történeti irodalomban is vissza-visszatér: nem kellett volna-e „réalpolitikusan” megkísérelni a kiegyezést a törökkel, nem lett volna-e jobb a török előtt az első döntő csapások után meghódolni, s — a balkáni népek sorsát vállalva — az egész országot átengedni neki.³³

Erre a kérdésre nemmel kell felelnünk. Egy magasabb szintről az alacsonyabbra lelépni — erre egyetlen nép sem hajlandó. Márpedig a magyarországi jobbágyparasztnak ezt kellett volna tennie, ha behódol a töröknek.³⁴ „... évszázadokat zuhant (volna) vissza a társadalmi fejlődésben — írja Fügedi Erik —, s lett volna elvileg szabadon költöző földművesből, vagy egy mezőváros lakosából eladható és vehető tárgy és család nélküli rabszolga”.³⁵ Pusztító volta mellett is jobbnak kínál-

²⁹ Fiedler, Joseph: Relationen venetianischer Botschafter über Deutschland und Österreich im sechzenten Jahrhundert. Fontes Rerum Austriacarum. Oesterreichische Geschichts-Quellen. Diplomataria et Acta, XXX. Band. Wien, 1870. 321. o.; Salamon Ferenc: Az első Zrínyiek. Pest, 1865. 228. o.; Szabó István: Pusztuló magyarság. Magyar művelődéstörténet. III. Budapest, é. n. (1940), 72—81. o.; Ua.: A magyarság életrajza. Budapest, é. n. 82—100. o.; Bakács István: A török hódoltság korának népessége. Kovacsics József (szerk.): Magyarország történeti demográfiája. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1963. 115—143. o.; Káldy-Nagy Gyula: Harács-szedők és ráják. Török világ a XVI. századi Magyarországon. Kőrösi Csoma Kiskönyvtár 9. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1970. 186. o.

³⁰ Salamon Ferenc: Magyarország a török hódítás korában. Pest, 1864. 233. o.

³¹ Hadtörténelmi Levéltár (továbbiakban: HL). Törökkori iratok, 1563. Nr. 320. Névjegyzéke azoknak a személyeknek, kiket a csanádi, aradi, turi, lippai, temesvári, fel-laki és szolnoki törökök hurcoltak el Gyuláról; Uo. 1589. Nr. 498. Thury Márton Révay Laurent győri alkapitánynak, Komárom, 1589. május 19.; Salamon Ferenc: i. m. Budapest, 1886. 111. o.; Szegő Pál: i. m. Budapest, 1911. 56—57. o.; Szabó István: A magyarság életrajza. Budapest, é. n. 91. o.; Maksay Ferenc: Parasztság és majorgazdálkodás a XVI. századi Magyarországon. Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 7. sz. Akadémia Kiadó, Budapest, 1958. 12. o.

³² Szegő Pál: i. m. Budapest, 1911. 50. o.

³³ Szegő Pál: i. m. Budapest, 1911. 314—315. o.; Perjés Géza: Az országút szélére vetett ország. Kortárs, 1971. nov., dec., 1972. jan. sz.; Fügedi Erik: Uram, királyom... A XV. századi Magyarország hatalmasai. Gondolat, Budapest, 1974. 30. o.

³⁴ Szegő Pál: i. m. Budapest, 1911. 314—315. o.; Rácz Gyula: A Zsigmond-kori Magyarország és a török veszély (1393—1437). HK 1973. 3. sz. 403—445. o.; Hozzászólások a Szigetvári Emlékkönyv vitájához. Makkai László hozzászólása. HK 1966. 4. sz. 904—905. o. „A török feudalizmus... a fejlődésnek egy zsákutcája volt, mint azt a történelem világosan bebizonyította... A gép előtti feudalizmus világa volt a törököké, s Magyarországnak, ha az európai gazdasági-társadalmi fejlődést akarta követni, el kellett tőle szakadnia”.

³⁵ Fügedi Erik: i. m. Budapest, 1974. 31. o.

kozott a védekezés, mint a behódolás. Ezért írja Tinódi Sebestyén: „Vajjon ki kívánna lakni azalatt, vagy uralni szancsákat és basát”.³⁶

A török birodalom struktúrája és politikai vezetése a szövetséget csak időleges megoldásnak tekintette, amely előbb-utóbb óhatatlanul vallaláshoz, majd később az oszmán birodalomba való bekebelezéshez vezetett volna.³⁷

A török olyan halálos ellenségnek számított, akivel — Fráter György szerint — „semmi béke sem lehetséges”, „ki már nemcsak meghódolá-sunkat kívánja, mint előbb, hanem életünk ellen is acsarkodik”.³⁸ A török olyan ellenségnek számított, „aki előtt ki nem térhetünk, ha-nem vele örökös harcban és háborúban kell lennünk”.³⁹

A török egyszerre fenyegette a nemesek és a jobbágyok különböző érdekeit. A magyar uralkodó osztálynak legveszélyesebb ellensége az oszmán hatalom, amely „nem szenved sem társat, sem urat, sem nemes embert”.⁴⁰ A török berendezkedés megszüntette a korábbi birtokviszo-nyokat, megsemmisítette a magyar földesúri osztály anyagi, kizsákmá-nyoló hatalmát.

A török állam a földtulajdon kérdésében „tabula rasa”-t csinálva a földet új osztály alá vonta, melyből saját kipróbált hívei részesedtek. Azokra viszont, akik csak fegyveres ereje előtt hajlottak meg, szolgál-sors várt. A török hatalom magyarországi alattvalóitól is teljes behó-dolást kívánt.⁴¹

A török hűbérrendszer eltávozásra kényszerítette a feudális urat, a nemest, a beglerbég és az előkelő szpáhik a főurakat, a nemeseket. A katolikus hierarchia helyét az imám és a müezzín foglalta el. Az uralkodó osztály tisztában volt azzal, hogy nemesi kiváltságai, birtokai, ezekkel együtt hatalma, török uralom alatt menthetetlenül veszendőbe mennek.⁴²

A történeti adatok egyértelműen bizonyítják a magyar uralkodó osz-tály ideológiai és érzelmi beállítottságát, a törökellenesség, a törökgyű-

36 Régi Magyar Költők Tára, Tinódi Sebestyén költeményei (1541–1554). Kiadta: Szi-lády Áron, Budapest, 1881. 307. o. Id. *Benda Kálmán*: A magyar nemzeti hivatástudat törté-nete (A XV–XVII. században). Budapest, 1937. 50. o.

37 *Rázsó Gyula*: i. m. HK 1973. 3. sz. 408. o.

38 Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Wien (továbbiakban: HHStA), Ungarn, 1545. Fasc. 54. Fráter György Ferdinándhoz; *Katona, Stephanus*: Historia Critica Regum Hungariae. Tom. III. Buda, 1798. 198. o. „... adversus certos, perpetuos et communes universi Christiani no-minis et sanguinis hostes Turcas...”; *Horváth Mihály*: Utyeszenich Frater György (Martí-nuzzi bíbornok) élete. Budapest, 1882. 241. o.

39 HL Törökkori iratok, 1527. (körülí évekből), Nr. 11. Brandenburgi Joachimtól: kö-veteknek adott utasítás; *Szegő Pál*: i. m. Budapest, 1911. 1. o.

40 Illésházy István 1605. szept. 25-i levele Boeckai Istvánhoz. Történelmi Tár (továb-biakban: TT), 1878. 22. o. Id. *Nagy László*: Bethlen Gábor a független Magyarországért. Aka-démiai Kiadó, Budapest, 1969. 11. o.

41 *Oláh Miklós* levelezése. Közl. Ipolyi Arnold. Monumenta Hungariae Historica. Első osztály: okmánytárak, XXV. Bp., 1875. 256. o. Ad Joannem Praepositum, 1532. okt. 12. „Nam si Turca totam suae dicioni subegerit Hungariam, omnes etiam reliquos dominos et potio-res nobiles abducat, Hungariamque ipsam suis distribuet officialibus et conservandam et regendam; nec erit ullum nobilitatis futurae in Hungaria nomen; sed perpetuam et domini et nobiles servitutem, aut mortem patientur crudelissimam”; *Fekete Lajos*: Török birtokrendszer a hódolt Magyarországon. Budapest, 1940. 7., 18. o.

42 *Fügedi Erik*: i. m. Budapest, 1974. 30. o.

lölet meglétét, mint igen erős — a politikai döntések meghozatalát alapvetően meghatározó — pszichológiai tényezőt.⁴³ „Inkább meghalok becsületesen hitemért és királyomért — válaszolt Zrínyi Miklós, a szigetvári hős a török követnek —, minthogy a szultán zsarnoki hatalmában éljek. A szultán kenyere nekem nem kell”.⁴⁴

Az urak kizsákmányoló uralmukat védték az ellenségtől, a jobbágyok és a jobbágyokból kikerülő végvári katonák pedig azt az életlehetőséget védelmezték, amelyet számukra a feudális kizsákmányolás meghagyott, s amelyet a török ellenség pusztulással fenyegetett.⁴⁵

A török hódító nem tett különbséget jobbágytelek és földesúri allódium között, de a jobbágnak csak ez az egy kis darab földje, háza volt, földesura pedig általában másutt is bírt jószágot. A jobbágyok objektív érdeke volt, hogy védjék vagyonukat a rombolástól, magukat a legyilkolástól, gyermekeiket a szolgaságtól, asszonyaikat a meggyaláztól.⁴⁶

Egy-egy vár védői — Salamon Ferenc szerint — úgy képzelhették magukat, „mintha saját házuk küszöbén vívnának élet-halálra feleségük és gyermekeik életéért. Sőt többért, mint csupán életükért: az a gondolat, hogy halottakul kiterítve lássák maguk előtt családjok tagjait, nem

43 Vö. *Perjés Géza*: Az országút szélére vetett ország. Kortárs, 1971. dec. sz. 1958. o.

44 Relatio Szigetvár elestéről (egy a várból menekült elbeszélése). A National Bibliothek kézirat-gyűjteménye: Codex 9026. p. 76–79. Id. *Benda Kálmán*: i. m. Budapest, 1937. 39. o.

45 A jobbágság és a katona-rétegek osztályszemléletét a XVI. században csak kevés és elszórt adat alapján ábrázolhatjuk. Lásd *N. Kiss István*: Megjegyzések a végvári harcok ideológiájának kérdéséhez. Történelmi Szemle (továbbiakban: TSZ), 1963. 1. sz. 66–68. o.; *Molnár Erik*: A nemzeti kérdés. Vita a magyarországi osztályküzdelmekről és függetlenségi harcokról. Szerk.: Pach Zsigmond Pál. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1965. 21. o.; *Gévay, Anton*: Urkunden und Actenstücke. I. Wien, 1840. Gesandtschaft König Ferdinands I. an Sultan Suleiman. 1531–1532. Wien, 1838. 62. o. Beilage. „... pugnandum pro fide et Patria, pro Aris et focis, pro libertate, pro liberis”; *Verancsics Antal*: Összes munkái. VI. Pest, 1860. 26. o. Verancsics Antal Jokobinus-Jeremiához. Torda, 1538. aug. 21. „Et profecto nemo nostrum est, qui hoc tempore pro fide, pro patria, pro fortunis, pro pulchra libertate ac vita ipsa in certamen cum tanto tyranno descendere non... videat”. HHStA Turcica 5. 1540–44. Consultatio de Bello cum Turcis gerendo. Krakko, 1542. okt. 14. „Nos... pro vera fide, pro ipsa vita et sanguine, pro liberis, uxore, parentibus, atque omnibus denique fortunis nostris, ne vel hostili gladio, ut omnes sine protectione pereamus, vel in foedam et crudelem servitutem raplamur”; TT 1879. 310. o. Ferdinánd Fráter Györgyhöz. Prága, 1543. jún. 7. „... qui potius arma capiant, pro patria, pro uxoriibus, pro liberis, pro aris, denique ac aris pugnaturi...”; HHStA Ungarn, 1552. Fasc. 62. ad Jäner (Martinuzzi). Articuli super caede Fratris Georgii. „... metuentes rerum suarum depraedationem, uxorem, liberumque abductionem...”; *Schesaeus, Christianus*: Ruinae Pannonicae. Lib. IV. Szeben, 1797. 19. o., 517–518. verssor: „Ultima sustineant durae certamina pugnae, — Pro se, pro fidei sociis, arisque focisque”. Uo. 132. o., 233–236. verssor: „Uxores, suboles, araeque focique, parentesque — Illa, quam dubitis pugnando, sorte fruentur”; *Simigianus, Ambrosius*: Scriptores rerum Transilvanicarum. Tom. II. Vol. II. Szeben, 1840. 2. o., „... pro focis, ac uxoriibus et liberis certare...”; Dózsa György egyetlen fennmaradt hiteles körlevelében (1514 május derekán) így foglalja össze, hogy mit jelent a paraszt számára a „haza”: javaitok elpusztítása, házaikat lerombolása, feleségeitek és gyermekeitek leöldöklése”. Vö. *Szűcs Jenő*: i. m. Budapest, 1970. 86. o.

46 Vö. *Molnár Erik*: Válogatott tanulmányok. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1969. 414. o.; *Geöcze István*: Hadi tanácskozások az 1577-ik évben. Schwendy Lázár tanácsa. HK 1894. 529. o. „A természet, a józan ész, ezen idők szüksége, minden nép és az elmúlt idők példája, mind azt tanúsítják, hogy a hazáért, feleségért és gyermekért, házért és udvarért harcolni és férfiasan kell meghalni.”

lett volna oly rémítő, mint az, hogy nejük és hajadon leányuk hárembe kerül, s gyermekük janicsárrá soroztatik be...⁴⁷

A jobbágyok vagy a végváriak megnyilatkozásaiban hiába keressük a hazára, a nemzetre történő hivatkozást. A magyar nemzet — „natio Hungarica” — mint politikai fogalom a XVI. században a közös szokású, erkölcsű és jogú nemesek összességét jelentette, mely a politikai nemzetből kizárta a jobbágyt és a városi polgárságot.

A haza fogalmának nemesi értelmezése már eleve kizárta, hogy a török ellen küzdő jobbágyok és a soraikból kikerülő végvári vitézek ezt a hazát a magukénak vallják⁴⁸. A jobbágy és végvári vitéz betevő falatjáért, családjáért, vallásáért, szülőföldjéért volt kénytelen parancsszó nélkül vagy szervezeten fegyvert fogni. Ez a magatartása „egyezt a társadalmi haladás érdekével”.⁴⁹

„A középkor végi és újkor eleji magyar történelem ellentmondásai megértésének kulcsa éppen az — írja Mőd Aladár —, hogy az országot munkájával fenntartó dolgozó osztály, a jobbágy-parasztság, érdekelt volt nemcsak az elnyomó urai elleni osztályharcban, hanem a török háborúk okozta fenyegettsége következtében érdekelt volt a török elleni harcban is”.⁵⁰ Az uralkodó osztály eszméje az egész társadalom uralkodó, de nem kizárólagos ideológiájává válik, mert az alávetett osztály is kifejleszt magának egy ideológiát, olyat, amely a valóságos viszonyt, a kizsákmányolt osztály osztályhelyzetét tükrözi. Ez a „szegény haza” fogalom.⁵¹

A „szegény haza”-eszme kezdettől fogva magában foglalta és mindig tartalmazta a lakóhely, a szülőföld fogalmát, továbbá a jobbágy-
nak meglevő — bármely nyomorúságos — lét- és munkafeltételeit, kifejezte ragaszkodását az általa használt földhöz, vagyonkájához, munkaeszközeihez. Ezekhez a még oly nyomorúságos munka- és létfeltételekhez való ragaszkodása, ezek megtartására, megvédésére, megjavítására, a gazdasági emelkedés kivívására irányuló törekvése igen fontos

47 *Salamon Ferenc*: i. m. Pest, 1865. 533. o.; Szigetvár ostromakor az elkeseredett férfiek és kétségbeesett anyák borzalmas kegyetlenkedést vittek végbe saját gyermekeik között, csak hogy török kézre ne jussanak. Lásd *Bagyary Simon*: A magyar művelődés a XVI–XVII. században. Szamosközy István történeti maradványai alapján. Esztergom, 1907. 79. o.

48 *R. Várkonyi Ágnes*: A nemzet fogalma a feudalizmusban. MTA Társadalmi-Történeti Tudományok Osztályának Közleményei, Budapest, 1963. 150. o.

49 *Molnár Erik*: Ideológiai kérdések a feudalizmusban. Vita a magyarországi osztályküzdelmekről és függetlenségi harcokról. Budapest, 1965. 47. o.

50 *Mőd Aladár*: Népi patriotizmus és szocialista hazafiság. Valóság, 1972. 11. sz. 40., 53. o.

51 *Marx–Engels*: Összes művei. III. Német ideológia. Budapest, 1960. 45. o.

tartalmi mozzanata az alávetett osztály haza-fogalmának, hazafiságának.⁵²

R. Várkonyi Ágnes írja: „A jobbágyságot a telekrész, amelyen megült, a család, a szűkös életlehetőségek, az apától ráhagyományozott életmód, a szokások, viseletek, nóták, amelyek összekapcsolták hasonló társaival, a falvak, tájak közössége, minden, ami azon a kis darab földön felnőtt parasztember szemsugarába belefért, ezer gyökérrel kötötte szülőföldjéhez. Szegényes tulajdonait — a munkaeszközöket, az ekét, az igást, a szekeret, az irtásföldeket —, mindennapi életének fenntartóit, biztosítékait körömszakadtáig védte mindenkivel szemben. A török nemcsak a házára dobott üszköt, nemcsak szeretetteit gyilkolta le, vagy hajtotta nehéz rabságba, hanem őt magát is levágta vagy elhurcolta távoli emberpiacokra másbeszédű, másszokású, számára teljességgel idegen népek közé. A hírekből, a menekültek szóbeszédeiből azok is tudhatták, akik még janicsárt soha nem láttak, hogy e félelmetes harcosok görbe szablyája véget vet szokott életüknek, megsemmisíti a maguk nehéz, de némileg ismert törvényű jobbágyi világát”.⁵³

A végvári katonaság helytállásához a szülőföld és a kereszténység védelmének a gondolata adott erőt.⁵⁴ Amikor a „hitetlen” törökök megsemmisítéssel fenyegették a katona vagy a jobbágy családját, létfenntartási eszközeit, az ezek védelmére indított harcban nemcsak a létfenntartási érdek, hanem keresztény hitük is ösztönözte őket:

52 Molnár Erik: Az SZKP XXII. kongresszusa és a szocialista patriotizmus. Vita a magyarországi osztályküzdelmekről és függetlenségi harcokról. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1965. 69. o.; Elekes Lajos: Haza és jobbágyparaszt. Megjegyzések a hazafogalom történelmi fejlődésének kutatásához. Új Írás, 1963. 5. sz. 615—620. o.; Pach Zsigmond Pál: A „haza” fogalma az osztálytársadalmakban. Sz. 1962. 3—4. sz. 395—397. o.; Az elhunyt Molnár Erik által kezdeményezett és vezetett „nacionalizmus-vitán” is felmerült már egyesek részéről az a kétely, hogy a parasztság valóban teljes egészében a nemességtől kölcsönözte volna a haza és nemzet fogalmát. Ezek szerint a népek igenis volt valamilyen elképzelése, fogalma a nemzetről és a hazáról, melynek „pókhálószerűen” finom szálai — Komjáthy Miklós szerint — „az osztályellentétek elválasztó szakadékein át is egybefogták Magyarország lakosságát s az együvértartozás gondolatának apró elemeit építették be valamennyi osztály tudatába”. Id. Perjés Géza: Az országot szélére vetett ország. Kortárs, 1972. jan. sz. 129. o.; Mód Aladár: Népi patriotizmus és szocialista hazafiság. Valóság, 1972. 11. sz. 40. s. köv. o.; Jóllehet a XVI. század törökellenes harcai során a keresztény szolidaritás játszott is a központi szerepet, Király István a prenationalista nemzettudat vizsgálata során felveti: „Vajon az idegen hódítókkal való állandó kényszerű szembenállás folytán nem alakult-e ki már nálunk is a XV. és XVI. század törökellenes harcai során valamiféle az eddiginél jóval erősebb mértékű egybetartozó érzés, közösségi tudat, amely előzte mintegy a későbbi nemzeti tudatot? S vajon nem hatott-e le az már ekkor is a mélybe, a széles tömegekbe? A reformáció gyors térhódítása... nem ennek a kezdeti hangsúlyos öntudatosodásnak volt-e vajon már részben a jele?” (Hazafiság és internacionalizmus. Kortárs, XVII. évf. 1973. 9. sz. 1478. o.); Pach Zsigmond Pál: „Molnár-vita” — nacionalizmus — szupranacionalizmus. Széjgyezetek Király István tanulmányához. Kortárs, 1974. 1. sz.; Hegedűs Géza: A hazafiság élményéről. Magyar Tudomány, 1973. 12. sz.; Hazafiság és internacionalizmus. Műhelyvita. Magyar Tudomány, 1974. 1. sz. 27—56. o.

53 R. Várkonyi Ágnes: A nemzet, a haza fogalma a török harcok és a Habsburg-ellenes küzdelmek idején (1526—1711). *Andics Erzsébet* (bev.): A magyar nacionalizmus kialakulása és története. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1962. 33. o.; *Salamon Ferenc*: i. m. Budapest, 1886. 257. o.; *Acsády Ignác*: i. m. Budapest, 1897. 284. o. „Nem a szolgaság, a sok teher fájt neki (ti. a jobbágyinak — Sz. I.), hisz ahhoz hozzá szoktatták előbbeni urai. A mi bántotta, a mi leginkább sújtotta, az amaz idegen világ volt, érthetetlen jogi és erkölcsi fogalmaival, melybe belekerült”.

54 *Klaniczay Tibor* (szerk.): A magyar irodalom története 1600-ig. A magyar irodalom története. I. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1964. 383. o.

„Szigetiek között az Isten vala,
Mert az ő szent igéje köztük vala,
Annyi dolog közt is meghallják vala,
Az ő mivek abból bátorul vala . . .”⁵⁵

A kereszténységet védelmező vallásos ideológia azonban nem mindig érvényesült következetesen és közvetlenül. A főurak szemléletében a „honvédelem” fogalmával birtokaik védelme azonosult.

A nagybirtokosok honvédő szerepét, törökellenes harcát vizsgálva arra a megállapításra jutunk, hogy ez számukra egyrészt objektív kényszerűség volt, másrészt új jövedelmi forrásokat is megnyitott előttük. A törökellenes harc feltétlenül anyagi érdekük (osztályhelyezetük) védelmét jelentette.⁵⁶ „Önzés, magánérdek nagyrésztben elválaszthatatlan volt a közérdektől — írja Salamon Ferenc nyomán Horváth János —; a török ellen megvédeni az országot egyszersmind legbiztosabb út volt kinek-kinek önmagát megvédeni és birtokait”.⁵⁷

A nemesi osztály részéről általános volt az a törekvés, hogy minél kisebb anyagi áldozatot kelljen hoznia a háborúban. Ezért pénzadó helyett többnyire véradó mellett kardoskodott, amivel könnyebben lehetett visszaélni.

A várőrségek és a mezei hadak kapitányai a katonaság fizetését — ha nem egészen, jórésztben — maguknak tartották meg, saját céljakra fordították.⁵⁸ A várakban kis létszámú familiáris katonaságot tartottak, vagy — zsoldos katona helyett — szabad hajdúkat, mert ezek fenntartása kevesebbe került.⁵⁹

Akadtak szép számmal birtokosok, akik nem tartottak annyi katonát, amennyit megbiztatásuk vagy birtokaik arányában tartani kötelesek lettek volna. Kölcsönként katonákkal vagy felfegyverzett parasztokkal játszották ki a mustrát, az ellenőrzést.⁶⁰ „... némely kapitányok és katonák a fizetést illetőleg meg szokták csalni Felsőgedet — olvassuk az 1557/58. évi várvizsgálatok irataiban —, főleg az által, hogy nem tartanak annyi katonát, mint amennyire rendszabásuk van, hanem a szemle alkalmával kölcsönvett lovasokat állítanak elő s a létszámot ekkép töltik ki”.⁶¹

55 *Tőke Ferenc*: Antémus szigete ostromának története. Címe latinul: *Historia obsidionis insulae Antemi, quae nunc regia Sziget vocari solita est*. Kiadta Szilády Áron: *Régi Magyar Költők Tára*, VI. 139. o., 257—260. verssor.

56 *N. Kiss István*: Megjegyzések a végvári harcok ideológiájának kérdéséhez. TSz 1963. 66—67. o.

57 *Horváth János*: A reformáció jegyében. Második kiadás, Gondolat, Budapest, 1957. 9. o.; *Salamon Ferenc*: i. m. Budapest, 1886. 89. o.

58 *Demkó Kálmán*: Felsőmagyarországi várak és várbirtokok a XVI. században. HK 1914. 429. o.

59 *N. Kiss István*: i. m. TSz 1963. 69. o.

60 *Takáts Sándor*: A magyar gyalogság megalakulása. Budapest, 1908. 213—214. o.; *Szegeő Pál*: i. m. Budapest, 1911. 279—280. o.

61 *Illéssy János*: Várvizsgálatok 1557—58-ban. HK 1894. 240—241. o. „... némely kapitány olyan katonáért hűz fizetést Felsőgedtől, akiket nem is tart”.

Korpona kapitányának, Krusith Jánosnak, 200 gyalogosra volt hópénze, „a polgárok vallomásaiból azonban arról győződhetünk meg, hogy csak 62 gyalogos van; azt mondják mégis, hogy szemle alkalmával mindazáltal teljes létszámban állanak elő, mert a parasztokat is berendelik s 25 denárt, vagy egy rőf karazia posztót adván neki, ismét haza bocsátják”.⁶² Murány várának kapitánya sem tartotta „mindazokat az embereket, akik után fizetést kap”,⁶³ Ficsor Mihály csábrági várnagy pedig „szemle alkalmával... a jobbágyok közül szokott gyalogosokat fölvenni s a szemlén előállítani”.⁶⁴

A kapitányok sokszor több katonát jelentettek be, mint a tényleges szám volt,⁶⁵ hogy aztán — mint Castaldo 1552-ben jelenti — „mint gazdag emberek távozhassanak. Nagyobb csodát tettek (ti. a kapitányok — Sz. I.), mint Krisztus, aki csak egy halottat támasztott fel, mert ezek egyetlen napon háromezret adtak vissza az életnek”.⁶⁶ Hiába tették a kapitány köteletségévé, „hogy ne a maga hasznával gondoljon, hanem Ófelségével”,⁶⁷ nem egy nemes a végvári parancsnokságot gazdagodásra használta fel.

A trencsényi kapitány például „a maga számára” foglalta le a vár legtermékenyebb földjeit,⁶⁸ egy másik kapitány a jobbágyok ingyen munkájával a saját földjeit műveltette,⁶⁹ a harmadik pedig a vár bűzajával fizette ki a maga bevásárlásait.⁷⁰

A várak kapitányainak és más tisztviselőinek bevett szokásuk volt, hogy a véghelyek erősítésére küldött gyalog és ígás jobbágyokat saját termésük befúvarozására használták fel.⁷¹ Kamarai tisztviselő vagy várkapitány nemegyszer a maga céljaira fordította a tizedet.⁷²

„Értesültünk arról is — olvassuk a Korponára vonatkozó várvizsgálati iratokban —, hogy Krusith János meg a többi katonák úgy a csábrági vár tartozékaiban, mint másoknak a birtokain az esztergomi káptalantól kibérelt termény- és bortizedet a legnagyobb szigorúsággal hajtják be a jobbágyokon, s nemcsak a bortizedet, hanem még azt is, ami a jobbágyoknak azon fölül megmarad, különösen a bort össze-

62 Uo. 239. o.

63 Uo. 234. o.

64 Uo. 236. o.

65 Vö. *Perjés Géza*: Zrínyi Miklós és kora. Gondolat, Budapest, 1965. 223. o.

66 TT 1892. 492. o. Castaldo Ferdinándhoz. Gyulafehérvár, 1552. nov. 23., 651. o.; 1552. nov. 26. Id. *Kató István*: Idegen katonaság Magyarországon I. Ferdinánd uralkodása alatt 1540–1564-ig. Győr, 1908. II. o.; Aldana a Temesvár megerősítésére küldött pénzt zsebrevágta. Lippai tartózkodása alatt 20 000 forintot rabolt össze, s az élelmi- és hadiszerek eladásából meggazdagodott. Losonczi István elkeseredésében méltán nevezte őt rabló zsviánynak. Lásd TT 1892. 268. o. Castaldo Miksához, 1552. júl. 8.; *Bucholtz, F. B.*: Geschichte der Regierung Ferdinand des Ersten. Bd. IX. 606. o. Losonczi István Miksához. Temesvár, 1552. júl. 12.; TT 1892. 486. o. Castaldo Ferdinándhoz. Szászsebesi tábor, 1552. okt. 13.; *Szántó Imre*: A Temesvidék és a Maros-völgy várainak török uralom alá jutása 1552-ben. Sz 1971. I. sz. 16–57. o.

67 *Szegő Pál*: i. m. Budapest, 1911. 163., 174. o.

68 Uo. 218. o.

69 Uo. 135–136. o.

70 Uo. 120., 213., 340. o.

71 *Demkó Kálmán*: i. m. HK 1914. 230. o.

72 *Illéssy János*: Várvizsgálatok 1557–58-ban. HK 1894. 71–72., 75–76. o.; *Szegő Pál*: i. m. Budapest, 1911. 235. o.

vásárolják (adván érte hitvány posztót) s azután rettenetes nyereséggel a jobbágyoknak ismét kimérik”.⁷³ Több végvári kapitány a szegénységtől elrabolt vagy a legalacsonyabb áron kikényszerített élelmiszerekkel kereskedett.⁷⁴

Zrínyi Miklós, a szigetvári hős a kereskedők elijesztésével tönkretette a szlavóniai harmincadot,⁷⁵ Sziget jobbágyságát pedig — a vizsgálo biztosok jelentése szerint — „egyiptomi módra” elnyomta.⁷⁶

Horváth Márk szigeti kapitány 1558. április 16-tól 1561. november 23-ig nagy mennyiségű terményen kívül 6205 forint 74 dénárról, Takaró Mihály tihanyi parancsnok 1554. július 11-től 1560. április 24-ig borban 148 forint 14 dénárról és készpénzben 991 forint 34 dénárról nem tudott számot adni. A legnagyobb hátralékos azonban Mágochy Gáspár volt, aki 1554. május 23-tól 1559. április 9-ig Gyula várának parancsnoka és jövedelmeinek kezelője. A kamara nagy mennyiségű és értékű terményen kívül 36 440 forint 17 dénárt követelt tőle.⁷⁷

A király a végvári katonaság élelmezését egyszerűen ráhagyta a kapitányra, s az általa felszámított összegekért elkobzott birtokokkal elégítette ki. Így szerzett például a kezdetben kisbirtokos nemes, Rákóczi Zsigmond, mint szendrői kapitány akkora vagyont, amelyre támaszkodva a XVII. század elején Erdély fejedelmi trónjára emelkedhetett.⁷⁸

Kerecsényi László gyulai kapitány sem katonái jólétét hordta szívéen, hanem mint kapzsi, harácsoló ember igyekezett magának minél többet megtakarítani. Rövid idő alatt olyan nagy vagyont gyűjtött, hogy 1562-ben 60 000 forintért megvásárolhatta Nikolsburg várát Morvaországban.⁷⁹

A „Cantio de militibus pulchra” Gyula várának belső feszültségeire világít rá néhány évvel a vár elvesztése (1566) előtt.⁸⁰ Az 1560-as években keletkezett Cantio a gyulai vitézek igaz emberségét, vitéz harcukat és a kapzsi Kerecsényi kapitánnyal való éles ellentétet örökíti meg.⁸¹

Farkasith Gergely szigetvári kapitány a jobbágyait bebörtönöztette

73 Illéssy János: i. m. HK 1894. 237., 240. o.

74 Demkó Kálmán: i. m. HK 1914. 433. o.

75 Takáts Sándor: Vizsgálat Zrínyi Miklós ellen. Sz 1905. 898. o.; Szegő Pál: i. m. Budapest, 1911. 227. o.

76 Takáts Sándor: i. m. Sz 1905. 900. o.; Szegő Pál: i. m. Budapest, 1911. 300. o.

77 Erdélyi László: A tihanyi apátság története. A Pannonhalmi Szent Benedek-rend története. X. Budapest, 1908. 150., 158. o.; Acsády Ignác: Magyarország pénzügyei I. Ferdinánd uralkodása alatt, 1526—1564. Budapest, 1888. 191. o.

78 Demkó Kálmán: i. m. HK 1914. 435. o.

79 Kerecsényi Lászlónak a jobbágyok iránti embertelen bánásmódjára lásd *Fraknói Vilmos*: Gyulavár múltjából. Évk. V. 26. o.; *Karácsonyi János*: A gyulai vár ostroma. HK 1897. 89. o.; *Káldy-Nagy Gyula*: i. m. Budapest, 1970. 186. o.; Kerecsényi vagyongyűjtésére lásd *Gyárfás István*: A jászkunok története. IV. Szolnok, 1885. 109—110. o.

80 Cantio de militibus pulchra. Kiadta Szilády Áron: Régi Magyar Költők Tára VII. Budapest, 1912. 175—180. o.; *Barta János—Klaniczay Tibor* (szerk.): Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalomból. I. rész. Tankönyvkiadó, Budapest, 1951. 256—260. o.; *Virág Ferenc*: Krónikák és históriás énekek a törökkori Körös—Maros közéről. Békéscsaba, 1961. 18—24. o.; *Kossutány Ignác*: A kányaföldi Kerechényiekről a XVI. században. Sz 1882.; Kerecsényi László levelei Nádasdy Tamáshoz 1553—1562. TT 1906.; *Karácsonyi János*: Békés vármegye története. I. Gyula, 1896. 127—161. o.; *Kristó Gyula*: Olvasókönyv Békés megye történetéhez. I. A honfoglalástól 1715-ig. Békéscsaba, 1967. 91—93. o.

81 *Klaniczay Tibor*: Reneszánsz és barokk. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest 1961. 104. o.

és jogtalan szolgálatokat követelt.⁸² Gyulaffy László ugyancsak a szokásosnál jóval nagyobb szolgáltatásokkal nyomorította Tihany és Veszprém váruradalmainak jobbágyságát.⁸³ Sok főrabot szerzett magának, kiket azután súlyos váltságdíjra bocsátott szabadon.⁸⁴ A török rabokkal való kereskedés a XVI—XVII. századi tisztek és kapitányok legfőbb jövedelmi forrása volt.⁸⁵

Kiéléződött az ellentét a várkapitány és a környékbeli jobbágyok, a falvak és a katonák között, mert kirabolták a lakosságot, lakóhelyét feldúlták. „Bárhova küldünk ki — írja Kerecsényi László szigeti kapitány 1555. január 29-én Nádasdy Tamás nádorhoz —, minden felől rátámadnak a pórok a király Öfelségének népére”.⁸⁶

A rendek az 1567-i országgyűlésen kijelentették, hogy a török hasonlíthatatlanul jobban bánik a jobbágyokkal, mint a királyi kapitányok.⁸⁷ Horváth András szarvaskői várnagy „nem csinált egyebet, mint a vár nyavalyás jobbágyait, sőt a másokéit is fosztogatta”.⁸⁸ Miksa király 1568-ban kénytelen volt felemelni szavát az ellen, hogy egyes kapitányok a váruradalmakban „fölösleges” adókat zsaroljanak ki a jobbágyoktól.⁸⁹ A király Gyulaffy László gazdálkodását „magáncélokra való pazarlás”-nak minősítette. Verancsics Antal, korának egyik jeles államférfia jegyzi meg, hogy „... némely várbeli tisztartó a zsarolások által rendkívül meggazdagodott”.⁹⁰

Sokszor a kapitányok kezén sikkadt el a katonák fizetése, s míg azok meggazdagodtak, a szegény vitézek éheztek és lerongyolódtak. Ezért írja Verancsics 1572-ben az udvari haditanácshoz: „A kapitányok mind igen gazdagok, a katonák igen szegények”.⁹¹

A nép nyilván nem az urak országát védelmezte, amikor a török ellen fegyvert fogott, hanem saját otthonát, létét, jövőjét.⁹² Az urak, akiknek a török támadás feudális hatalmát veszélyeztette, a paraszt- és katonatömegeket nemcsak önértékükre, hanem keresztény kötelességükre való hivatkozással is mozgósították a harcra, s a mindhalálig kitarító védelemre.⁹³ Losonczy István Temesvárott az 1552-es védelem

82 Székely György (bev.): Istvánffy Miklós. Magyar Helikon. Budapest, 1962. 22. o.

83 Erdélyi László: i. m. Budapest, 1908. 158. o.; Sz 1869. 498. o.

84 Acsády Ignác: i. m. Budapest, 1897. 289. o.; Takáts Sándor: Régi magyar kapitányok és generálisok. Budapest, 1922. 11., 309. o.

85 Szántó Imre: A parasztság kisajátítása és mozgalmi a dunántúli Festetics-birtokon 1711—1850. Művelt Nép Könyvkiadó, Budapest, 1954. 8. o.

86 Szigetvári várkapitányok levelezése 1550—1561. A Szigetvári Várbaráti Kör kiadása, 1971. 29. o.

87 Illéssy János: Várvizsgálatok 1557—58-ban. HK 1894. 226. o.

88 Uo.

89 Erdélyi László: i. m. Budapest, 1908. 158. o.

90 Salamon Ferenc: i. m. Budapest, 1886. 326. o.

91 Geréb László: A hazai osztályharcok irodalma 1525—1660. „Művelt Nép” Kiadó, Budapest, 1955. 146. o.; Maksay Ferenc: Parasztság és zsoldosszolgálat a XVI. századi Magyarországon. HK 1956. 1. sz. 40. o.

92 Elekes Lajos: A középkori magyar állam története megalapításától mohácsi bukásáig. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1964. 199. o.

93 Molnár Erik: Az SZKP XXII. kongresszusa és a szocialista patriotizmus. Vita a magyarországi osztályküzdelmekről és függetlenségi harcokról. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1965. 65. o.

súlyos pillanataiban — Istvánffy Miklós szerint — így mozgósította harcra katonáit: „... Minthogy ti azért harcoltok, hogy igazságos ügyet nygyetek győzelemre, s hogy Krisztus szent hitét védelmezzétek, nagyobb reménnyel és szerencsével mérkőztök a durva barbárokkal”.⁹⁴

Az egri kapitányok — Tinódi Sebestyén tanúsága szerint — „Isten igéjével... bátorítanak”.⁹⁵ Nádasdy Tamás nádor 1556-ban a következőket írta Horváth Márk szigetvári kapitányhoz: „... meg vagyok győződve arról, hogy fel tudunk benneteket szabadítani az ostromló török markából, csak tartsatok ki az ország és az egész kereszténység védelmében”.⁹⁶

Így vált a birtokos nemesség világosan osztálytartalmú ideológiája a katonaelemeket harcra tüzelő vallásos ideológiává. A vallásos szövegek mögött azonban a kizsákmányoló osztály meztelen osztályérdekei húzódnak meg.⁹⁷

A végvári katonaság hősiességéhez az eszmei alapot, az ideológiát tehát nem a feudális haza közös szeretete, hanem a keresztény vallási ideológia szolgáltatta. A törökellenes propaganda csaknem kizárólag a keresztény argumentáció szövegeivel folyt; a török nem a „nemzet”, hanem a kereszténység, a „keresztény szabadság” ellensége.⁹⁸ A keresztény ideológia a törökkel szemben minden megegyezési kísérletet eleve visszautasított. A törökkel való összejátszás, a török érdekeinek előmozdítása, avagy éppen a törökké levés (pribékség), a leg súlyosabb bűncselekménynek számított.⁹⁹

A katolicizmus és a reformáció egyaránt a „pogány török” és a „keresztény” ellentétpárt alakította ki. A protestáns felfogás szerint Isten azért zúdította a török hadakat Magyarországra, hogy próbára tegye a magyarság hitét.¹⁰⁰

Farkas András éneke (A zsidó és magyar nemzetről) szerint a török

⁹⁴ Istvánffy Miklós: A magyarok történetéből. Magyar Helikon, Budapest 1962. 241. o.; Országos Levéltár, Budapest (továbbiakban: OL), Pénzügyigazgatási lt. Benignae Resolutiones. Másolati könyv, 1552. Miksa fhg: fol. 78. Bécs, 1552. aug. 1. Losonczy „... non solum pro conservanda Patria, sed ad defendendam quoque Christianitatem omni studio et opera se tam strenue et fortiter erga copias Thurcarum in praesenti obsidione indesinenter gerat”.

⁹⁵ Salamon Ferenc: i. m. Budapest, 1886. 160. o. Eger, a bányavárosok kulcsának tartott végvár — Salamon szerint — „Dobó erélye, az egriek vitézsége és az imádság által” maradt meg, „... mert vallásosságuk egyik elemét tette vitézségüknek”.

⁹⁶ Szigetvári várkapitányok levelezése... 51. o. Nádasdy Tamás Horváth Márkhoz. Kanizsa, 1556. júl. 6.

⁹⁷ Vö. Molnár Erik: Válasz a nacionalizmus kérdésében írt vitacikkekre. Új Írás, III. évf. 1963. szept.

⁹⁸ Szűcs Jenő: i. m. Budapest, 1970. 65., 91. o.

⁹⁹ Eckhart Ferenc: A földesúri büntetőbíráskodás a XVI—XVII. században. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1954. 155. o.; Perjés Géza: i. m. Kortárs, 1971. dec. sz. 1957—1960. o.; Rázsó Gyula: i. m. HK 1973. 3. sz. 407. o.

¹⁰⁰ Benda Kálmán: A végvári harcok ideológiája. TSz 1963. 1. sz. 18. o.; A protestáns szemléletre lásd Farkas András: A zsidó és magyar nemzetről címen ismert „kised krónikáská”-ját; Klaniczay Tibor (szerk.): A magyar irodalom története 1600-ig. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1964. 333—334. o.; Farkas András szerint a zsidó nép „... hátra veték szent parancsolatját” Istennek, az „megharagvók” rájuk, és kezét levette róluk. Így következett el a babiloni fogság. Magyarországra is rátámadt „basáival az hitetlen török császár”, s mint valamikor Jeruzsálemet, most „minket es megvere és mi országunkat mind elegeté, dulatá, raboltatá”. Vö. Perjés Géza: i. m. Kortárs, 1972. jan. sz. 123—125., 128. o.; Magyar István: Az országokban való sok romlásoknak okairól, 1602. Geréb László: i. m. Budapest, 1955. 180—188. o.

Isten büntető ostora a magyarokon, mivel bűneikkel kihívták az Úr haragját.¹⁰¹ De már Tinódi Sebestyén költészetében is felbukkan az a gondolat, hogy a magyar „nemzetet” Isten bünteti a törökkel, bűneiért:

„Támaszta az Isten az keresztény népre
Pogány fejedelmet nagy vesződelmére
Jelősben mindönnél az magyar nemzetre
Parancsolat-szegésért büntetésére”.¹⁰²

A prédikátorok azt állították, hogy „Isten büntetésének”, vagyis a török hódításnak a megszűnését csak a megtéréssel szerzett kegyelemtől várhatjuk.¹⁰³ A török birodalom kétségkívül „a mindenható Istennek fenytő vesszeje, mellyel a kereszténységet bűnei és gonosz cselekedeteinek miatta bünteti”,¹⁰⁴ de egyben kitüntetés is. Ezt vallja Szegei Gergely:

„Ó mely nagy öröm minékünk,
Hogy az Isten kegyes atyánk minékünk,
Ostoroz, csakhogy hozzája hajoljunk
Nem azért, hogy tőle elforduljunk”.¹⁰⁵

A szenvedésekkel elgyötört, a hitét és szülőföldjét védő végbeli katonára keresztény vallási ideológiája több mindenben megnyilvánult; gyónás és áldozás után ment veszedelmes vállalkozásaira, összecsapás előtt vallásos énekeket zengett és ostrom alatt is magára hagyatva Istentől várt segítséget.¹⁰⁶

Martonfalvay Imre deák 1543-ban a pápai polgárokat ezekkel a szavakkal buzdította helytállásra: „...semmit ne féljenek, minden ember helyén maradjon... noha kevesen vagyunk, de velünk az Isten, ő viaskodik mi érettünk, csak bizonyk ő szent felségébe”.¹⁰⁷

Mikor pedig szünet állt be az ostromban, a katonák papjaik buzdí-

101 *Klaniczay Tibor*: i. m. Budapest, 1961. 76. o.

102 Id. *Nemeskürty István*: i. m. Budapest, 1974. 84. o.; *Oláh Miklós* levelezése. Budapest, 1875. 305. o. Cornelius Scepperus Nicolao Olao suo S. Bécs, 1533. febr. 28. „... imperatorem Turcarum propter peccata populi iam esse dominum Hungariae”.

103 *Péter Katalin*: A magyar nyelvű politikai publicisztika kezdetei. Irodalomtörténeti Füzetek 83. sz. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1973. 6. o.

104 *Geőcze István*: Hadi tanácskozások az 1577-ik évben. Schwendy Lázár tanácsa. HK 1894. 520. o.; Uo. 503–504. o. Rueber János felsőmagyarországi főkapitány tanácsa. „Mennyire elnyomta a halálos ellenség, a török, már sok év óta a szegény kereszténységet, Isten végzése folytán bűneink miatt, elvonszolta nyomorúságos és örökös fogságba és szolgaságra...”

105 Id. *Benda Kálmán*: A végvári harcok ideológiája. TSz 1963. 1. sz. 18. o.

106 *Tinódi Sebestyén*: Kapitán György bajviadalja, 73–74. verssor.; Uo.: Eger vár viadaljáról való ének, 910–912. verssor.; *Verancsics Antal*: Összes munkái. I. Pest, 1857. 248. o. „Nostrum... devoti ob amorem fidei et honoris, decoris, fortius obsistunt...”; *Istvánffy Miklós*: i. m. Budapest, 1962. 252. o. Szondiék Drégely várában „meggyóntak és megáldoztak”; *Szűcs Jenő*: Nándorfehérvár és a parasztság TSz 1963. 11–14. o.; *Benda Kálmán*: i. m. TSz 1963. 15–18. o.

107 *Martonfalvay Imre* deák Emlékirata. Magyar Történelmi Évkönyvek és naplók a XVI–XVIII. századokból. Budapest, 1881. 147. o.

tásait hallgatták, vagy ha prédikálni tudó pap nem akadt a várban — mint például Egerben az 1552-es ostrom idején —, jámbor hadnagyaik prédikáltak nekik.¹⁰⁸ Tőke Ferenc szerint Szigetvár megtartásának (1556) legfőbb biztosítója az „Istennel való egyezés”. Az ellenségre pedig úgy rontanak, hogy „igaz hittel Istent kiáltják”.¹⁰⁹ A szigetvári hősök 1566-ban a próféták és apostolok szavaival erősítették meg egymás lelkét az utolsó küzdelemre.¹¹⁰ A XVI. században katolikusok és protestánsok egyformán az égtől várták a segítséget. Énekeikben is állandóan visszatér a sóhaj: „Szánjad meg Uristen mi nyomorúságinkat!”¹¹¹

Majdnem minden várban volt kápolna vagy templom és lelkipásztor, sokszor az őrség nemzetiségi összetétele szerint külön-külön több is.¹¹² Az 1542. évi beszercebányai országgyűlés úgy rendelkezett, hogy minden monostorból két szerzetest küldjenek a táborba papnak, akik ott istentiszteletet tartanak, prédikálnak és a szentségeket kiszolgáltatják. A szerzetesek egyszersmind helytállásra buzdították a katonákat.¹¹³

Ebben a korban a keresztény érzés még mindig hatékonyabb volt, mint a „nemzeti”.¹¹⁴ Sylvester János szerint is „a hitért kell szállni csatára pogány török ellen”.¹¹⁵ Ez a magyarázata annak, hogy a török ellen elégséges volt a keresztény propaganda és argumentáció.¹¹⁶

A vallási ideológia közvetítése az egyház feladata volt. A papok és szerzetesek mellett azonban mindinkább számba kellett venni a deákokat, prédikátorokat, a kialakulóban levő világi értelmiséget is.

Váraink, várkastélyaink a XVI—XVII. században nemcsak a török elleni harcok véghelyei, hanem a humanisták által felfedezett magyar nyelv fejlődésének is otthonai. A végházakban és kastélyokban éltek az énekmondók, a lantosok és a hegedősök, itt születtek a szép vitézi énekek.¹¹⁷

Énekmondóink helytállásra, bátorságra, a haza védelmére serkentettek. Tinódi Sebestyén, énekei nyomtatott gyűjteményének előszavában, munkássága értelmét ezekkel a szavakkal jellemzi: „Ez jelönvaló könyvecskét szörzeni nem egyébért gondolom, hanem hogy az hadakozó

108 Tinódi Sebestyén: Eger vár viadaljáról való ének, 1283—1287. verssor.

109 Tőke Ferenc: i. m. 132. o., 52. verssor, illetve 139. o., 253—254. verssor.; Bende Lajos: Sziget 1556. évi ostroma. HK 1968. 2. sz. 292. o.

110 Ghymes Forgách Ferenc: Magyar története 1540—1572. Monumenta Hungarica Historica. Scriptores XVI. Pest, 1866. 127. o.

111 Németh László: A Regnum Marianum állameszméje. Regnum, 1940/41. 251. o.

112 Szegő Pál: i. m. Budapest, 1911. 335. o.

113 Nagy Béni: Eger ostroma 1552-ben. Békefi Emlékkönyv, Budapest, 1912. 258. o.; 1552: 3. tc., Id. Gottesmann Jolán: Művelődéstörténeti tanulmány I. Ferdinánd törvényei alapján. Szeged, 1930. 38. o.

114 Szűcs Jenő: i. m. Budapest, 1970. 91. o.

115 Balázs János: Sylvester János és kora. Tankönyvkiadó, Budapest, 1958. 352. o.; Verancsics Antal írja, hogy „nincsen senki, ki most a hitért és hazáért, a szabadságért és javaiért a törökkel szembe szállni ne merne, ne kívánna”. Id. Ováry Lipót: A Magyar Tud. Akadémia Történelmi Bizottságának oklevélmásolatai. II. füzet, Budapest, 1894. 53., 55. o.

116 Vö. Szűcs Jenő: i. m. Budapest, 1970. 91. o.

117 Takáts Sándor: Régi magyar kapitányok és generálisok. Második bővített kiadás, Genius, Budapest, é. n. 60—61., 230. o.

bajvivó, várak-, városok-rontó és várban szorult magyar vitézöknek lenne tanulság, üdvesség, tisztösséges megmaradásokra, az pogán ellenségnek mimódon ellene állhassanak és hadakozzanak”.¹¹⁸

A végbeli vitézek a maguk költségén iskolákat tartottak fenn, templomokat építettek, s papot, tanítót fizettek.¹¹⁹ Terjedt a magyar írás—olvasás, a végvári harcosok közt nagy kedveltségnek örvendtek a könyvek, vallásos olvasmányok és vitézi énekek is.¹²⁰

Balassi Bálint megragadó szép költeményekben örökítette meg a végbeli élet minden dicsőségét és nyomorúságát.¹²¹ A várban lakó főúr és családja körül a királyi udvarokra emlékeztető — bár kisebb méretű — udvari élet alakult ki. Buda török kézre kerülése után a királyi udvar hagyományait egyházi és világi főurak vették át. Nádasdy Tamás sárvári udvara az olaszos reneszánsz műveltség központja. Itt dolgozott egy ideig Sylvester János mint iskolamester, Dévai Biró Mátyás, Pesti János, Tinódi Sebestyén, Abádi Benedek.¹²²

A magyar szellemi élet másik központja a Dunántúlon Sárvár mellett a Batthyányak németújvári udvara volt. A nagybirtokosoknak a rendi állam igazgatásában és katonai életben játszott szerepével együtt felduzzadt a főúri udvartartás. A Mohács utáni évtizedek írói nagyrészt olyan nagyúri központok körül csoportosultak, amelyek a maguk területén magukra vállalták a műveltség ápolásának feladatait.¹²³

„Amikor ebben az országban minden recseg-ropog — írja Perjés Géza —, minden lángokban áll és vérben fürdik, amikor nemhogy a holnapról, de a legközelebbi óráról sem lehet tudni, hogy milyen borzalmakat rejt magában, akkor ennek az országnak a népe a lángok felett kezet nyújt Európának, agya együtt mozog, szíve együtt dobog vele”.¹²⁴

A végvárak jelentős szerepet töltöttek be a reformáció mozgalmában. Bár a katolicizmus még elég erős maradt a végbeliek között, az 1550-es években azonban a magyar végházakban is rohamosan tért hó-

118 Tinódi Lantos Sebestyén válogatott munkái. Magyar Könyvtár, Budapest, 1956. 7. o.; Klaniczay Tibor: i. m. Budapest, 1961. 87—88., 105. o. Sinkovics István: A török elleni védelem fő kérdései. HK 1966. 4. sz. 775. o.

119 Takáts Sándor: Bajvivó magyarok. Ifjúsági Könyvkiadó, Budapest, é. n. 23., 139. o.; Tóth Endre: A pápai református egyház története. Pápa, 1941. 14—15. o.

120 Hóman Bálint—Szekfű Gyula: i. m. III. Budapest, 1943. 224. o.

121 Aczárdy Ignác: i. m. Budapest, 1897. 438. o.; Takáts Sándor: Az igazi szegénylegények. Szegény magyarok. Genius kiadás, Budapest, é. n. 10. o.; Eckhardt Sándor: Balassi Bálint. Budapest, é. n.; Klaniczay Tibor (szerk.): A magyar irodalom története 1600-ig. Budapest, 1964. 460—462. o.

122 Sinkovics István: Európai műveltség a magyar végvárak mögött. Sz 1943. 164. o.; Tolnai Gábor: Régi magyar főurak. Eletforma és műveltség az újkorban. A Magyar Történelmi Társulat kiadása, Budapest, é. n.; Perjés Géza: i. m. Kortárs, 1971. dec. sz. 1958. és 1972. jan. sz. 120. o.; Horváth István Károly: Sárvár szerepe a XVI. század magyar kultúrájában. Tinódi Emlékkönyv, Sárvár, 1956. 46. o.; Balázs János: i. m. Budapest, 1958. 145—185. o.

123 Horváth János: A reformáció jegyében. Második kiadás, Gondolat Kiadó, Budapest, 1957. 5—6. o.; Balogh Jolán: A késő-renaissance és a kora-barokk művészet. Magyar Művelődéstörténet. III. Budapest, é. n. 513—571. o.; Ua.: A magyar renaissance építészet. Budapest, 1953.; H. Takács Marianna: Magyarországi udvarházak és kastélyok (XVI—XVII. század). Budapest, 1970.

124 Perjés Géza: i. m. Kortárs, 1972. jan. sz. 130. o.

dított a reformáció, különösen a német katonaság védelme alatt, a horvát—szlavón végeken.¹²⁵ Az 1560-as években a reformáció helvét irányzata erősödött meg és elszakadt a lutheritól. A magyarság körében a Kálvin—Bullinger-féle irányzat hódított leginkább.¹²⁶ Így született meg a svájci polgári reformáció radikálisabb tanításait követő sacramentarius irányzat. Egernek és a környéken elterülő helységeknek egész lakossága, valamint az egri várhoz tartozó katonaság mind ehhez csatlakozott.¹²⁷

Majd felléptek a nép osztályharcos törekvéseit leginkább kifejező anabaptista áramlatok, végül pedig az 1560-as években létrejött a legmerészebb vallási újításokat hirdető antitrinitarius irányzat.

A végvári katonaság egyre távolabb került az uralkodó osztálytól: a reformáció radikálisabb irányzatát követte, s az osztályharc legkiélezettebb szakaszában — helyenként nyíltan — a néptömegekkel rokon-szenvezett.¹²⁸ A reformáció harca 1569-ben a középső Tisza vidékén Karácsony György parasztfelkelésében érte el legmagasabb fokát. Eger várának egész őrsége együttesen készülődött a „Fekete ember” táborába, ahol a török elleni harc összefonódott a feudális elnyomás elleni küzdelemmel.¹²⁹

A körülzárt várak kapitányai — Losonczy István, Zrínyi Miklós — utolsó üzenetükben előre látható haláluk értelmét mindekelőtt a kereszténység védelmében látták. „Mert hűséggel akarunk szolgálni Őfelségének, hazánknak s az egész kereszténységnek — mondotta Losonczy István Temesvárott 1552-ben a megadásra hívó felszólításra —, ha kell vérünk ontásával és életünk feláldozásával is”.¹³⁰ Losonczy végső útja előtt:

¹²⁵ Margalits Ede: Horvát történelmi repertórium. II. Budapest, 1902. 386. o. Loposics Radoszláv: Adatok a horvátországi protestánsok történetéhez.; Sörös Pongrác: Ghymeszi Forgách Simon báró. Sz. 1899. 606—607. o.; Szederkényi Nándor: Heves vármegye története. II. Eger, 1890. 109—110. o. Varkocs Tamás várnagysága idejében (1542—1548) három, Luther tanait hirdető prédikátor tartózkodott az egri várban; Földváry L.: Adalékok a dunamélti ev. ref. egyházkerület történetéhez. Budapest, 1898.; Thury Etele: A dunántúli ref. egyházkerület története. I. Pápa, 1908.; Payr Sándor: A dunántúli ág. h. ev. egyházkerület története. I. Sopron, 1924.; Tóth Endre: A pápai református egyház története. Pápa, 1941.; Karácsonyi János—Kollányi Ferenc: Egyháztörténelmi emlékek a magyarországi hitújítás korából. IV. (1542—1547). Budapest, 1909. 218—219. o. A helytartótanács Bornemissza Pálnak utasítást ad, jelentse a királynak az egri püspökség be nem töltése miatt eláradó hitújítást és romlást. 1543. febr. 28.

¹²⁶ Révész Imre: Szempontok a magyar kálvinizmus eredetének vizsgálatához. Sz. 1934.; Horváth János: i. m. Budapest, 1957. 19. o.

¹²⁷ Zoványi Jenő: A reformáció Magyarországon 1565-ig. Budapest, é. n. 378—444., 408. o.; Az 1563: 32. tc. szerint főleg a végbeliek istápolják az „eretnek” prédikátorokat. Id. Szegő Pál: i. m. Budapest, 1911. 335. o.; Az 1564-ben meghalt Török Ferenc földesúr Pápan még a lutheri irány híve, de fia, Török István már a kálvini irányt vallotta hitvallásának. Lásd Tóth Endre: i. m. Pápa, 1941. 27. o. Szigetváron is volt egy prédikátor, Szegeő Gergely, aki a sacramentarius tanítást hirdette. Lásd Salamon Ferenc: i. m. Budapest, 1886. 170. o.

¹²⁸ Vö. Klaniczay Tibor: i. m. Budapest, 1961. 68. o.

¹²⁹ Geréb László: i. m. Budapest, 1955. 120., 127. o. „Az egész egri had, lovag, gyalog, ki akart hozzá menni” (Forgách Simon).

¹³⁰ Hatvani Mihály: Magyar tört. okmánytár. (MHH II.) 280—281. o. Id. Benda Kálmán: i. m. Budapest, 1937. 39—40. o. Losonczy István Temesvárból 1551. október 18-án azt írja Szokolli Mehmedhez, hogy „hazája és az egész kereszténység dicsőségéért vére ontásával harcolni fog és ameddig él, hűségesen fogja szolgálni a hazát és kereszténységet”.

„Az Istennek lelkét ajánlotta,
Irgalmasságát csak ő néki várta,
Az vitézeket ily szókkal biztatta:
Jutalma annak lészön mennyországba”.¹³¹

„Bezárkózom Szigetbe — írja Zrínyi Miklós a vár ostroma előtt —, hogy hűséggel, állhatatosan, vérem ömlésével s ha kell élttem áldozásával is, vidám orcával szolgáljak a Nagy Istennek és végső romlásra jutott édes hazámnak”.¹³²

A török hatalom nyugat felé törő lendülete a magyar végvárak ellenállásán torpant meg. Amikor tehát az osztrák, stájer vagy a cseh-morva rendek pénzzel és katonával siettek a magyarországi végvárak védelmére, tulajdonképpen a maguk területét védelmezték.

Ferdinánd főherceg 1521 augusztusában tartományi gyűlésekre küldött biztosaival közölte, hogy Magyarországnak azért kell segítséget nyújtani, nehogy a magyar korona elveszítse erejét, és akkor Ausztriát támadják a törökök. „A mi tartományainknak és embereinknek sokkal becsületesebb, jobb és hasznosabb az ellenséggel szemben országunkon kívül tanúsítani ellenállást”, mintha ez Ausztriára terjed át.¹³³

A Habsburgoknak később is következetesen érvényesülő politikája azt az elvet vallotta, hogy a törököt Magyarországon kell feltartóztatni.¹³⁴ Ezt az álláspontot tükrözi Schwendy Lázár tanácsa is az 1577. évből: „Először is azt kell tekintetbe venni és megfontolni, hogy a német birodalomra nézve nagyon fontos Magyarország többi részének megvédése; nehogy az ellenség német földre tegye lábát mert akkor a harcolásnak sokkal nehezebb és veszélyesebb módja volna nyakunkon, mint a mostani Magyarországon . . .”¹³⁵

Az egykorúak tudták, hogy a magyarországi védőbástya sorsán Germánia ügye is kockán forog: „tua res agitur Germania”.¹³⁶ „Nem a körül forog most már a kérdés — hangoztatta Frangepán Ferenc egri püspök a német birodalmi rendek 1541. évi regensburgi tanácskozásán —, hogy bennünket mint idegeneket segítsetek, hanem magát Németországot mentsetek meg Magyarországon.”¹³⁷ Méltán nevezték a végvárak igénytelen katonáit a kereszténység védelmezőinek.

Magyarország lett az a bástya, mely felfogta és elhárította a török

131 Id. *Horváth János*: i. m. Budapest, 1957. 205. o.; „Tisztségükre ott veszni mernének, kereszténységért halált szenvedének” — írja róluk Tinódi: *Régi Magyar Költők Tára III.* 73., 78. o.

132 *Barabás Samu*: Zrínyi Miklós a szigetvári hős életére vonatkozó levelek és okiratok. Budapest, 1899. II. 12. o. Id. *Benda Kálmán*: i. m. Budapest, 1937. 53. o.

133 *Török Pál*: I. Ferdinánd konstantinápolyi béketárgyalásai 1527—1547. Budapest, 1930. 58. o.

134 *Geöcze István*: i. m. HK 1894. 520—537. o. . . . főelvül pedig azt állítja fel (ti. Schwendy Lázár — Sz. I.), hogy a törököt Magyarországon kell feltartani, mert ha az imperium területére beeresztenék, az annak nagy kárára válna”.

135 *Geöcze István*: i. m. HK 1894. 526. o. Schwendy Lázár tanácsa.

136 Vö. *Kosáry Domokos*: Magyarország története. Budapest, 1943. 92. o.

137 *Bucholtz, F. B.*: Geschichte der Regierung Ferdinand des Ersten. Bd. V. 150. o. Id. *Szederkényi Nándor*: i. m. II. Eger, 1890. 52. o.

támadások első és leghevesebb rohamait. A kereszténység védelmének gondolatát a kor az előző századból örökölte. A magyar helytartótanács 1552. július 21-én Pozsonyban kelt levelében a Passauban ülésező német birodalmi rendekhez azzal a kérelemmel fordult, hogy „váltsák meg és szabadítsák meg a török járom alól Magyarországot, mely száz és több éven át pajzsa volt nemcsak a német birodalomnak, hanem az egész kereszténységnek”.¹³⁸

A kialakult magyar közhangulatot jól érzékelteti a XVI. század második feléből Bebek Ferencnek levele, amelyben nyíltan megmondta a Ferdinánd királytól való elpártolásának okát: „Én mind addig ő felségének hiven és igazán szolgáltam, meddig ismertem, hogy ő felsége az szegény nyomorult országot meg akarja oltalmazni. De most immár látom az ő felsége erőtlén voltát, és hogy ő felsége után az ellenség az határra szinte bennünket szorított, ő felsége csak paisnak tart bennünket”.¹³⁹

Igy született meg egyrészt a külföld támogatásának biztosítására, másrészt a hazai jobbagység mozgósítására az a jelszó, hogy Magyarország az egész kereszténység védőbástyája (clypeus et antemurale Christianitatis).¹⁴⁰ Minthogy a Habsburg és a török hatalom hatóköre

138 Pray, *Georgius*: Epistulae procerum Regni Hungariae. II. Pozsony, 1806. 322–327. o.; *Acsády Ignác*: Végváraink és költségeik a XVI. és XVII. században. HK 1888. 71. o.; *Ua.*: Magyarország három részre oszlásának története. Budapest, 1897. 318. o.; *Ortway Tivadár*: Mária, II. Lajos magyar király neje (1505–1558). Magyar Történelmi életrajzok. Budapest, 1914. 223. o.; „Regnum hoc Hungariae, quod Turcis tamquam scutum totius christianitatis oppositum est”; *OL Batthyány-család lt. P. 1313. Memorabilia. Nr. 89. I. Ferenc francia király Batthyány Ferenchez. Anno 1527.* „... Christianam Religionem; cuius firmissimum Pannonia semper exstitit propugnaculum...”; *Uo. Nr. 199–B. Responso Regnicolarum in Conventu Poseniensi congregatum.* „... Quod per multa secula scutum et propugnaculum Christianitatis fuit...”; *Nr. 212–A. Instructio Ferdinandi. Egger, 1542. jan. 23. Magyarország* „... veluti validissimum quidam murus et propugnaculum universae Christianitatis semper habitum est...”; Különösen gyakran nevezték így a kor pápái s a humanista írók Magyarországot. *Lásd Terbe L.*: Egy európai szállóige életrajza. Egyetemes Philológiai Közlöny, 1926. 301–348. o.; *Györy János*: A kereszténység védőbástyája. Magyarország képe a XVI. századi francia irodalomban. Pécs, 1933.; *Benda Kálmán*: A magyar nemzeti hivatástudat története (A XV–XVII. században). Budapest, 1937.; *Waczulik Margit*: A török korszak kezdetének nyugati történetirodalma a 16. században. Budapest, 1937. 2. o.; *Hóman Bálint–Szekfű Gyula*: I. m. III. Budapest, 1943. 588. o. A „kereszténység védőbástyája” fogalom a humanisták és a deákos írók érvkészletébe tartozik, ellenben hiányzik a reformáció frazeológiájából. *Vö. Perjés Géza*: I. m. Kortárs, 1972. jan. sz. 127. o.

139 *Barabás Samu*: A pártváltozások történetéhez 1550. körül. TT 1888. 798. o.; *Magyar Országgyűlési Emlékek III.* Budapest, 1876. 481–482. o.; *Sínkovich István*: I. m. HK 1966. 4. sz. 784–785. o.

140 *Fraknói Vilmos*: A magyar országgyűlések története. I. (1526–1536). Budapest, 1874. 115. o. „Es ha most megtagadjátok a segílyt — mondotta Macedóniai László nagyváradi püspök 1530. szeptember 30-án az augsburgi német birodalmi gyűlésen —, néhány év múlva Németország is magára vonja azokat a csapásokat, melyek Magyarországot többször, Ausztriát az elmúlt évben sújtották”; *HHStA Ungarn, 1545. Fasc. 54. Fráter György Ferdinándhoz. 1545.* (pontosabb keltezés nélkül). „Hungaria... propugnaculum totius Reipublicae Christianitatis est appellata”; *Verancsics Antal*: Összes munkái. I. Pest, 1857. 38. o. „... regnum Ungariae a tot annis unicum obstaculum fuisse furori turcico...”; *Ua.*: Összes munkái. VI. Pest, 1860. 22. o. *Verancsics Antal Bogaucius Miklóshoz. Torda, 1530. aug. 10.* „... Hungariae regnum semper christiana reipublicae fortissimum ac indefessum exstitisse propugnaculum”; *Pray, Georgius*: Epistulae procerum regni Hungariae. II. Pozsony, 1806. 134. sz. A magyar tanácsosok a német rendekhez. „Scutum fuit et clypeus nedum nobilissimae Germaniae, sed totius etiam Christianitatis”; *Ugyanezt a gondolatot fejtegeti az 1547-es augsburgi birodalmi gyűlésre küldött követ is: Hatvani Mihály: Magyar történelmi okmánytár a brüsseli országos levéltárból és a burgundi könyvtárból. II. 194. sz., 151. o.*; *Verancsics Antal és Zay Ferenc a portáról írott levelükben 1555-ben: Verancsics Antal: Összes munkái. IV. 105–106. Id. Benda Kálmán: I. m. Budapest, 1937. 49. o.*

éppen hazánkban érintette egymást, s hatósugarán túl egyik ellenfél sem működhetett, a küzdelem holtpontra jutott. Így Magyarország katonai előtérre vált, így lettünk egyszerre a „kereszténység védőbástyája” — a török krónikairó szerint pedig az „iszlám védőbástyája”.¹⁴¹

Ennek fő tartalma a nyugati keresztény civilizáció és kultúra védelmezésének a feudális nemesi nemzet létével és hivatástudatával kapcsolatos ideológiája volt.¹⁴² A nemzeti hivatás tehát a „kereszténység pajza” (védőbástyája) szimbolumában nyert megfogalmazást; ők az áldozatok, de ha elpusztulnak is, az egész kereszténység nevében vállalnok kell a küdelmet.¹⁴³

A Habsburgoknak két világrészre kiterjedő birodalmában a mind keskenyebb területre szorult „hullámtörő gátként”, katonai felvonulási területként kezelt „királyi” Magyarországnak csak annyiban volt jelentősége, hogy a Habsburg-család hatalmának alapját alkotó osztrák örökös tartományok keleti hátvédje, a keletről jövő folytonos ellenséges támadások felfogására és elhárítására szolgáló határőrvidék.¹⁴⁴

I. Ferdinánd király biztosai 1530-ban az osztrák rendek gyűlésén azt fejtegették, hogy Magyarországnak vagy legalább némely részének azért kell az osztrák főherceg, vagy mindenesetre német fejedelem kezén maradnia, hogy Ausztriát meg lehessen oltalmazni.¹⁴⁵ Ez a „védőbástya”-szerep a Habsburg-országok megmentését szolgálta és ellentétben állott Magyarországnak érdekeivel.¹⁴⁶

A kereszténység védelme — Tinódi megfogalmazásában — egybefonódott a vitézi becsülettel:

„Jó legényök, vitézök végházakban
Vannak gyakran terekkel bajvívásban
Az körösztýén hitért gyakor harcokban,
És jó hírért, névért sok országokban”.¹⁴⁷

A kereszténység védelme nemcsak Tinódi Sebestyén, hanem Tőke Ferenc felfogásában is összefonódott a vitézi becsülettel. Horváth Márk Szigetvár 1556. évi ostromakor „ott áldozni kész vala, üdvösségre, tisztességre néz vala”.¹⁴⁸

141 *Acsády Ignác*: Végváraink és költségeik a XVI. és XVII. században. HK. 1888. 71. o. „Csakugyan Európa védőbástyája, a kereszténység és az iszlám közötti válaszfal volt az a végvár, melynek megőrzését a gondviselés a magyarságra ruházta.”; *Perjés Géza*: i. m. Kortárs, 1971. dec. sz. 1955. o.

142 *Hopp Lajos*: A lengyel–magyar hagyományok újjászületése. Modern filológiai füzetek, 14. sz. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1972. 17. o.

143 *Dézsi Lajos*: Balassa Bálint minden munkái. I. 134. o. Id. *Benda Kálmán*: i. m. Budapest, 1937. 52. o.

144 *Vö. Zrínyi Miklós* hadtudományi munkái. Zrínyi Kiadó, Budapest, 1957. 16. o.

145 *Acsády Ignác*: Magyarország három részre oszlásának története. Budapest, 1897. 84. o.; *Barta Gábor*: Ludovicus Gritti kormányzósága. TSz 1971. 3–4. sz. 297. o.

146 Igen jellemző az, amit *Soiterus Menyhért*, a rajnai választó udvarában élt jogtudós és historikus adott I. Ferdinánd király szájába a speyeri birodalmi gyűlésen: „Mert messze-menőn biztosabb háborút kívül és távol a hazától és idegen földön viselni”. Lásd *Soiterus*: *De bello Pannonico*, 1528. Id. *Waczulik Margit*: i. m. Budapest, 1937. 62. o.

147 *Tinódi Sebestyén*: Kapitán György bajviadalja 45–48. verssor.

148 *Tőke Ferenc*: i. m. 132. o., 55–56. verssor.

A török—magyar háborúk általános keresztény ideológiájába egyre inkább beszivárogtak humanista elemek: a „vitézség” (virtus) és „emberség” (humanitas) kultusza, valamint a reformáció eszméi.¹⁴⁹ A vitézi becsület, a haza és a hit védelmének összefonódása, a „kereszténységnek paizsát” viselő Magyarország harcának európai távlata megcsendül Balassi Bálint költészetében is:

„Ó én édes hazám, te jó Magyarország,
Ki kereszténységnek viseled paizsát,
Viselsz pogány vérrrel festett éles szablyát,
Vitézlő oskola, immár Isten hozzád!”¹⁵⁰

Benczédi László megállapítása szerint „a keresztény összetartozás egyetemes érzésén belül a reformáció előretörésével párhuzamosan fokozatosan terjedt az ótestamentumi zsidó történeti analógiákra utaló „választott nép” tudata, amely a török elleni harcok területén is előkészítette a talajt a hazafias-nemzeti érvelés későbbi — már a XVII. század folyamán bekövetkezett — felülkerekedéséhez”.¹⁵¹ A végvári katonák és a jobbágyok a fegyverrel szerzett szabadság gondolatával kapcsolódnak be a nemesi nemzet eszmevilágába.¹⁵²

A végvári harcok, a dolgozó nép s a belőle származó végváriak hőies áldozatvállalása és helytállása — gyakran kilátástalan viszonyok között — megakadályozta az ellenséget az ország teljes megszállásában, elpusztításában. Zrínyi Miklós költő és hadvezér kifejezésével: Magyarország egén a pogány holdnak betelését a végbeliek akadályozták meg.¹⁵³

A végvárakban népünk saját menedékét látta a török ellenséggel szemben. A magyar történeti néphagyományban kimagasló helyet foglalnak el a törökről szóló tradíciók. A védelem az egész lakosság ügye volt, életük munkában és önvédelmi harcban telt el; az élet-halál küzdelemben tragédia tragédiát követett.

A török uralom a nép emlékezetében mint szörnyű élmény rögződött.¹⁵⁴ „Harc, sebesülés, rabság, menekülés mindennapi élménye és

149 *Klanczay Tibor* (szerk.): *A magyar irodalom története*. I. Budapest, 1964. 383. o.; Akadt földesúr, ki kész volt meghalni „tisztelessége és hite mellett”. Lásd *Komáromy András*: *Kerecsényi László levelei Nádasdy Tamáshoz*. TT 1908. 112. o. Csáktornya, 1554. okt. 9.; Uo. 135. o. „Féltem főmet annyira mint illik embernek, de hidje Nagyságod az én emberségemnek, százszor inkább féltem tisztességemet”.

150 *Balassi Bálint*: *Búcsút mond a hazának*...

151 *Benczédi László*: *A magyar rendi nemzettudat sajátosságai a 16—17. században*. Nemzetiség a feudalizmus korában. Értekezések a történeti tudományok köréből, 64. sz. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1972. 120—121. o.

152 *R. Várkonyi Ágnes*: *A nemzet, a haza fogalma a török harcok és a Habsburg-ellenes küzdelmek idején*. *Andics Erzsébet* (bev.): *A magyar nacionalizmus kialakulása és története*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1964. 38. s. köv. o.

153 *Id. Szegő Pál*: i. m. Budapest, 1911. 3. o.

154 *H. Balázs Éva—Makkai László* (szerk.): *Magyarország története 1526—1790. A késői feudalizmus korszaka*. Egyetemi tankönyv. Tankönyvkiadó, Budapest, 1962. 53. o.

beszédtémája lett az addig többnyire csak a mezőgazdasági munkák körül forgó falusi népnek”.¹⁵⁵

A mesék és mondák elpusztult helységekről, véres összetűzésekről, „nagy futások”-ról, az emberek elrablásáról, kínzásáról, rabjárásról (a rabok kiváltásáról) és a népi megtorlásokról tudósítanak bennünket. E ránk hagyományozott történeteket valaha fájdalmas panaszok ihlették.¹⁵⁶ A várainkhoz fűződő néphagyomány mellett költészetünk gazdag anyaga is őrzi a hősi honvédó hagyományokat.¹⁵⁷ A török harcokban kitűnt hősök emléke továbbél saját népük és a szomszéd népek irodalmában is.¹⁵⁸

ИМПРЕ САНТО:

ИДЕОЛОГИЧЕСКАЯ ОСНОВА СТОЙКОСТИ ВОИНОВ ПОГРАНИЧНЫХ КРЕПОСТЕЙ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XVI ВЕКА

Резюме

Совместное участие воинов и крепостных пограничных крепостей в борьбе дворянства против турок не означало какого-либо единения феодальных и антифеодальных сил. Основное противоречие этих классов рано или поздно вновь разрушило временную общность интересов этих антагонистических классов.

Турки одновременно представляли угрозу различным интересам дворянства и крепостных крестьян. Господствующий класс защищал от врага свой эксплуататорский режим, а крепостные и вышедшие из их рядов воины пограничных крепостей защищали ту возможность жизни, которая была оставлена для них феодальной эксплуатацией, и которой враги-турки угрожали разорением и гибелью.

В высказываниях крепостных или солдат пограничных крепостей мы напрасно отыскивали бы ссылки на отечество, нацию. Венгерская нация — «natio Hungarica» как политическое понятие в XVI веке означало совокупность имеющих общие привычки, мораль и права дворян, которые исключали из политической нации крепостное крестьянство и городскую буржуазию. Крепостной крестьянин и витязь пограничной крепости, без приказа или в организованном порядке, был вынужден взяться за оружие, чтобы отстоять свой кусок хлеба, свою семью, веру, родную землю.

Подчиненный класс также формирует себе идеологию, такую, которая отражает подлинные отношения, классовое положение эксплуатируемого класса. В нашем случае это понятие «бедная родина», которое с самого начала включало в себя и до конца содержало понятие жилья, родной земли, а также существующих — нищенских — условий жизни и работы крепостного крестьянина, выражает его привязанность к возделываемой им земле, к своему небольшому имуществу и средствам работы.

Стойкость войска пограничной крепости черпала силу из мысли о защите родной земли и христианства. Однако религиозная идеология, защищавшая хри-

155 R. Várkonyi Ágnes: A pozitívista történet szemlélet a magyar történetírásban. II. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1973. 123. o.

156 Ferenczi Imre: A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. Klny. a Déry Múzeum 1962—64. évi évkönyvéből. Debrecen, 1965. 243—244. o.

157 Gerő László: Magyarországi várépítészet. (Vázlat a magyar várépítészet fejezeteiről). „Művelt Nép” Tudományos és Ismeretterjesztő Kiadó, Budapest, 1955. 10—14. o.

158 Sínkovics István: Végvári harcok. Magyar Történetész Kongresszus 1953. jún. 6—13. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1954. 59. o.

стианство, не всегда осуществлялась последовательно и непосредственно. В мировоззрении аристократии защита её поместий, владений отождествлялась с понятием «защиты отечества». Дворяне, феодальной власти которых угрожало наступление турок, мобилизовали на борьбу и на защиту до последней капли крови массы крестьян и солдат, ссылаясь не только на их личные интересы, но и на христианские обязанности. Таким образом идеология помещичьей аристократии, имеющая ясно выраженное классовое содержание, превратилась в религиозную идеологию, вооружавшую военные элементы на борьбу.

Размах наступления турецкой империи на запад был сломлен сопротивлением венгерских пограничных крепостей. Венгрия стала тем бастионом, который задержал и отразил первые, наиболее энергичные натиски турецких наступлений. Так родился, отчасти для обеспечения поддержки от заграницы, а с другой стороны, в целях мобилизации отечественного крепостного крестьянства, тот лозунг, согласно которому Венгрия была цитаделью всего христианства. Эта роль «цитадели» служила спасению государств Габсбургов, но противоречила интересам Венгрии.

К концу XVI столетия вместо роли «цитадели» христианства на первый план постепенно вышло сознание «избранного народа» и национальная концепция, которая после этого стала общепринятой в течение всего XVII века.

IMRE SZÁNTÓ:

DIE IDEELLE GRUNDLAGE DES STANDHALTENS DER BESATZUNGEN DER GRENZFESTUNGEN IN DER ZWEITEN HÄLFTE DES 16. JAHRHUNDERTS

Resümee

Die gemeinsame Teilnahme der Soldaten und der Leibeigenen der Grenzfestungen mit den Adeligen an den Kämpfen gegen die Türken bedeutete nicht, daß die feudalen und antifeudalen Kräfte aufeinandergefunden hätten. Die zeitweilige Interessengemeinschaft der gegensätzlichen Klassen wurde durch den grundlegenden Interessengegensatz der Klassen früher oder später notwendigerweise wieder gesprengt.

Der Türke bedrohte gleicherweise die verschiedenen Interessen sowohl der Adeligen wie der Leibeigenen. Die Herren verteidigten ihre ausbeutende Herrschaft, die Leibeigenen und die aus ihren Reihen hervorgegangenen Soldaten der Grenzfestungen jene Lebensmöglichkeiten, die ihnen die feudale Ausbeutung gelassen hatte und die der türkische Feind zu vernichten drohte.

In den Äußerungen der Leibeigenen und Festungssoldaten suchen wir vergebens nach Berufung auf Vaterland oder Nation. Die ungarische Nation — „natio Hungarica“ — bedeutete als politischer Begriff im 16. Jahrhundert die Gemeinschaft der Adeligen gleicher Gewohnheiten, Sitten und gleichen Rechts, die die Leibeigenen und städtische Bürger aus der politischen Nation ausschloß. Der Leibeigene und der Krieger der Grenzfestungen waren genötigt, um ihr tägliches Brot, ihre Familie, Religion und Heimat zu verteidigen, ohne Kommando oder organisiert zu den Waffen zu greifen.

Auch die unterworfenen Klasse bildet sich eine Ideologie heraus, die das tatsächliche Verhältnis, die Lage der ausgebeuteten Klasse widerspiegelt. In unserem Fall ist dies der Begriff „armes Vaterland“, der von Anfang an stets den Begriff des Wohnorts, der Geburtsstädte, dann die dem Leibeigenen verbliebenen elenden Daseins- und Arbeitsbedingungen in sich birgt, und seine Anhänglichkeit an den von ihm benutzten Boden, an sein kleines Vermögen und seine Arbeitsgeräte zum Ausdruck bringt.

Zum Standhalten hat den Soldaten der Grenzfestungen der Gedanke der Verteidigung der Geburtsheimat und des Christentums die Kraft verliehen. Doch die das Christentum verteidigende, religiöse Ideologie kam nicht immer konsequent und

unmittelbar zur Geltung. In der Anschauung des Hochadels wurde die Verteidigung ihres Besitzes dem Begriff „Landesverteidigung“ gleichgesetzt. Die Herren, deren feudale Macht von den Türken bedroht war, mobilisierten die Bauern- und Soldatenmassen nicht nur mit Berufung auf ihr eigenes Interesse, sondern pochten auf ihre christliche Pflicht und forderten sie auf, bis zum Tode standzuhalten. So wurde die klar klassengegenständliche Ideologie zur Soldatenelemente anfeuernden religiösen Ideologie.

Der gegen den Westen gerichtete Schwung der Türkenmacht kam am Widerstand der ungarischen Grenzfestungen zum Stillstand. Ungarn ist die Bastei geworden, die den ersten und heftigsten Ansturm der Türken aufzufangen und abgewehrt hat. So wurde, einesteils um die Unterstützung durch das Ausland zu sichern, andernteils um die heimischen Leibeigenen zu mobilisieren, die Losung geprägt, Ungarn sei das Bollwerk des gesamten Christentums. Diese „Bollwerk“-Rolle diente der Erhaltung der Länder der Habsburger, und stand im Gegensatz zu den Interessen Ungarns.

Am Ende des 16. Jahrhunderts trat an die Stelle der „Bollwerk“-Rolle allmählich das Bewußtsein des „auserwählten Volkes“, um dann im Laufe des 17. Jahrhunderts allgemein zu werden.